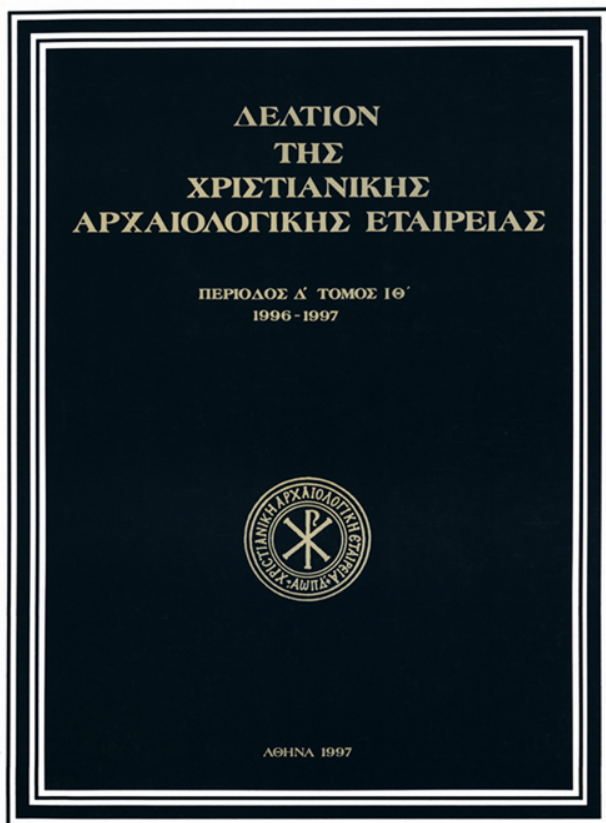

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 19 (1997)

Δελτίον ΧΑΕ 19 (1996-1997), Περίοδος Δ'

Οι τοιχογραφίες του Παρεκκλησίου του Γενεθλίου του Προδρόμου στην Ι. Μ. Προδρόμου Σερρών

Αγγελική ΣΤΡΑΤΗ

doi: [10.12681/dchae.1172](https://doi.org/10.12681/dchae.1172)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΤΡΑΤΗ Α. (1997). Οι τοιχογραφίες του Παρεκκλησίου του Γενεθλίου του Προδρόμου στην Ι. Μ. Προδρόμου Σερρών. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 19, 237-250. <https://doi.org/10.12681/dchae.1172>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι τοιχογραφίες του Παρεκκλησίου του Γενεθλίου
του Προδρόμου στην Ι. Μ. Προδρόμου Σερρών

Αγγελική ΣΤΡΑΤΗ

Δελτίον ΧΑΕ 19 (1996-1997), Περίοδος Δ' • Σελ. 237-250

ΑΘΗΝΑ 1997

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΥ ΤΟΥ ΓΕΝΕΘΛΙΟΥ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΤΗΝ ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ*

Εισαγωγή - Ιστορικά στοιχεία - Αρχιτεκτονική

Πίσω από την κόγχη του καθολικού της Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών βρίσκεται το μονόχωρο παρεκκλήσιο, αφιερωμένο στη μνήμη του Γενεθλίου του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, γνωστό και ως «Προδρομούδι» (εικ. 1).

Σύμφωνα με την παράδοση θεωρείται ο παλαιότερος ή ο αρχικός ναός της μονής που ιδρύθηκε από τον κτήτορα Ιωαννίκιο¹. Η παράδοση αυτή ενισχύεται από γραπτά κείμενα και πηγές που διασώζονται είτε σε χειρόγραφους κώδικες είτε αναφέρουν οι μελετητές –όπως οι Π. Παπαγεωργίου², Ευ. Στράτης³–, οι ιστορικοί⁴ και οι προσκυνητές της μονής. Τελευταία ο Η. Hallensleben στο άρθρο του για την αρχιτεκτονική του καθολικού της μονής αναφέρει τα ακόλουθα, σχετικά με το Προδρομούδι: «...Η παράδοση που βρίσκει την εικονογραφική της έκφραση σε μία τοιχογραφία του 19ου αιώνα πάνω από την είσοδο του μοναστηριού, θεωρεί παρεκκλήσιο του Ιωάννη εκείνο το μικρό παρεκκλήσιο του κτήτορα Ιωαννίκιου που βρίσκεται λίγα μέτρα κάτω από την αψίδα του καθολικού και είναι αφιερωμένο στη Γέννηση του Ιωάννη του Βαπτιστή (Προδρομούδι). Εκτός από την ανατολική όψη, με τη βαριά κυκλική

αψίδα, αυτό μάλλον δεν διατήρησε παλαιότερα τμήματα του κτηρίου...»⁵.

Ο παλαιός ηγούμενος της μονής Χριστόφορος Δημητριάδης στο Προσκυνητάριό του, που εκδόθηκε στη Λειψία το 1904, αναφέρει τα ακόλουθα: «έν έτει μὲν ζυγ' κτ. Κ. ἢ 1535 μ.Χ. ἐζωγραφήθη ἐκ νέου τὸ πανάρχαιον παρεκκλήσιον τοῦ Τιμίου Προδρόμου κατὰ τὴν ἄνω τῆς θύρας αὐτοῦ ἐπιγραφὴν δαπάνη τοῦ ἐντιμοτάτου ἄρχοντος Θωμᾶ Κάλκου»⁶. Η επιγραφή αυτή, σήμερα κατεστραμμένη, αναφέρεται και στον «Νέο Μέγα Κώδικα τῆς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου Σερρῶν», που δημοσίευσαν το 1992 οι ερευνητές Β. Κατσαρός και Χ. Παπαστάθης⁷.

Οριστικά συμπεράσματα που επιβεβαιώνουν ή και απορρίπτουν την παραπάνω επικρατούσα άποψη προς το παρόν παρουσιάζονται ως αδύνατα, λόγω της απουσίας οποιασδήποτε μορφής έργων αναστηλωτικού χαρακτήρα.

Οι εργασίες όμως συντήρησης των τοιχογραφιών του παρεκκλησίου από τον συντηρητή της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Παναγιώτη Ματζιρη, το καλοκαίρι του 1992, συνέβαλαν σημαντικά στη διατύπωση ορισμένων απόψεων και στη συναγωγή μερικών –πιστεύουμε– πειστικών συμπερασμάτων. Οι εργασίες

* Η εργασία αυτή αποτελεί ανάπτυξη ομότιτλης ανακοίνωσής μου στο *XV Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης* που έγινε στην Αθήνα στις 12-14 Μαΐου 1995, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1995. Οφείλω θερμές ευχαριστίες στον κ. Ευθ. Τσιγαρίδα για τις χρήσιμες παρατηρήσεις και πολύτιμες υποδείξεις του στην ανάπτυξη του θέματος. Τα σχέδια της κάτοψης του παρεκκλησίου έγιναν από τον αρχιτέκτονα κ. Π. Ξύδα και του αναπτύγματος των τοιχογραφιών του από τη σχεδιάστρια κ. Φ. Κοντάκου, τους οποίους ευχαριστώ από τη θέση αυτή. Οι φωτογραφίες των τοιχογραφιών έγιναν από τον φωτογράφο κ. Σ. Χαϊδεμένο.

1. Α. Στρατή, *Η Μονή του Τιμίου Προδρόμου στις Σέρρες*, Αθήνα 1989 (οδηγός εκδ. ΤΑΠ), σ. 22-23.

2. Π. Παπαγεωργίου, *Αί Σέρραι καὶ τὰ προάστεια, τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ Μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου* (Συμβολὴ Ἱστορικῆ καὶ Ἀρχαιολογικῆ), β' ἔκδ., Θεσσαλονίκη 1988, σ. 92.

3. Εὐάγγ. Στράτης, «Ἡ Ἱερά Μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου παρὰ τὰς Σέρρας» *ΔΧΑΕ Γ'* (1925-26), σ. 10-11.

4. Γ. Καφταντζής, *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρῶν καὶ τῆς περιφέρειᾶς τῆς*, τ. Α', Ἀθήνα 1967, σ. 223, ἀρ. 352, σ. 237-8.

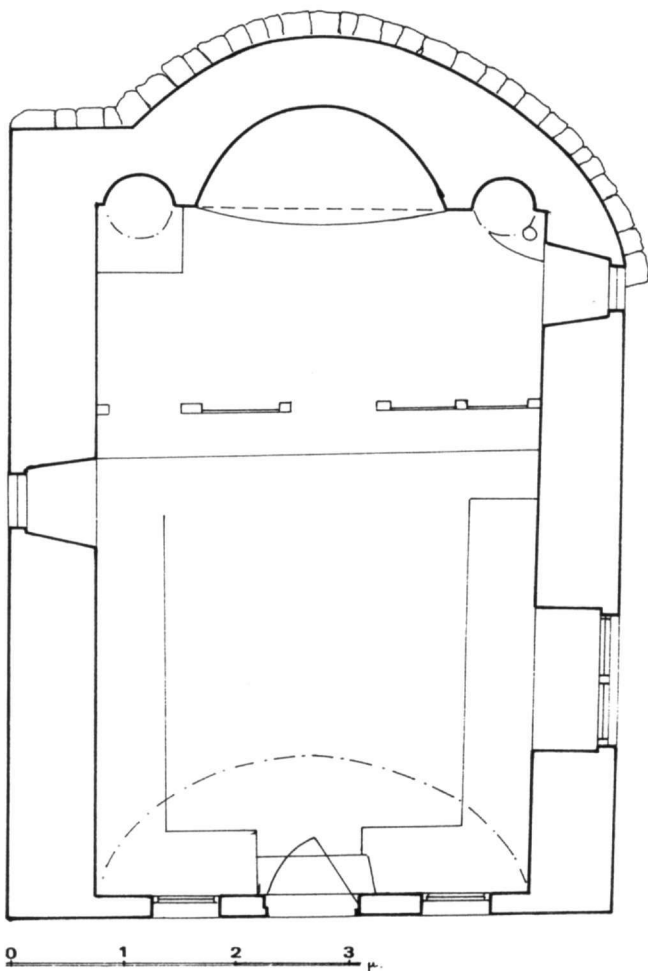
5. Η. Hallensleben, «Das Katholikon des Johannes-Prodromos-Kloster bei Serrai», *ByzForsch I* (1966) (στο ἐξῆς Η. Hallensleben, «Das Katholikon ...»), σ. 167. Εκφράζω τις ευχαριστίες μου και από τη θέση αυτή στη συνάδελφο και φίλη κ. Σ. Δουκατά για τη συνολική μετάφραση του παραπάνω άρθρου από τα γερμανικά.

6. Χρ. Δημητριάδης, *Προσκυνητάριον τῆς ἐν Μακεδονίᾳ παρὰ τῆ πόλει τῶν Σερρῶν στανροπηγιακῆς Ἱεράς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου*, Λειψία 1904, σ. 40.

7. Β. Κατσαροῦ-Χ. Παπαστάθης, «Ὁ Νέος Μέγας Κώδιξ τῆς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου Σερρῶν», *Προδρομὴ ανακοίνωση, Σερραϊκά Ανάλεκτα Α'* (1992), σ. 188, ἀρ. 9.

Εικ. 1. Ιερά Μονή Τιμίου Προδρομού Σερρών. Προδρομούδι. Αποψη από Δ.

Εικ. 2. Ιερά Μονή Τιμίου Προδρομού Σερρών. Προδρομούδι. Κάτοψη παρεκκλησίου.

αυτές αφορούσαν κυρίως τον καθαρισμό, στερέωση και μερική αφαίρεση των επιζωγραφήσεων, στα σημεία όπου αυτή ήταν δυνατή⁸.

Το μονόχωρο παρεκκλήσιο, διαστ. 7.95x5.40 μ., διασώζει τοιχογραφίες στο ιερό βήμα, στον νότιο τοίχο και λιγοστά τοιχογραφημένα λείψανα στο άνω άκρο του δυτικού τοίχου (εικ. 2, 4). Δύο παράθυρα ανοίχθηκαν –άγνωστο πότε– στον νότιο τοίχο, καταστρέφοντας έτσι τις αρχικές τοιχογραφίες. Η αρχική στέγη του Προδρομούδιου θα ήταν προφανώς τετράριχτη κεραμοσκεπής, η οποία αργότερα καταστράφηκε και αντικαταστάθηκε από την υπάρχουσα, σαμαρωτής μορφής.

Το τέμπλο είναι σύγχρονο και έγινε μετά τις εργασίες συντήρησης και απόδοσης του παρεκκλησίου στη λατρεία από τη μοναστική, γυναικεία αδελφότητα. Οι αρχικές εικόνες του Χριστού Παντοκράτορος, της Παναγίας Οδηγήτριας και του αγ. Ιωάννου του Προδρομού, χρονολογημένες το 1776⁹, μεταφέρθηκαν το 1988 από τον Μητροπολίτη Σερρών κ.κ. Μάξιμο στο Εκκλησιαστικό Μουσείο των Σερρών όπου βρίσκονται. Στο παλαιό τέμπλο ανήκει η σειρά του επιστυλίου με τη Δέηση και τις δώδεκα μορφές των αποστόλων, δεξιά και αριστερά της, καθώς και τα Λυπηρά. Το βημόθυρο που έχει συντηρηθεί πρόσφατα ανήκει στην ίδια εποχή με το αρχικό τέμπλο.

Περιγραφή των παραστάσεων Εικονογραφικές παρατηρήσεις

Στο ιερό βήμα, το τεταρτοσφαιρίο της αφίδας του καταλαμβάνει η Θεοτόκος με τον Χριστό, σε μέταλλιο στο στήθος, στον γνωστό εικονογραφικό τύπο της Βλαχερνίτισσας¹⁰ (εικ. 3). Κάτω, στον ημικύλινδρο της κόγχης παριστάνεται ο Μελισμός με τους τέσσερεις συλλειτουργούντες ιεράρχες άγιο Βασίλειο, άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, άγιο Γρηγόριο, άγιο Νικόλαο και τον θυό-

8. ΑΔ 47 (1992), Χρονικά (υπό εκτύπωση).

9. Α. Στρατή, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Νιγρίτας και η συμβολή των στη ζωγραφική του 18ου αιώνα στην Ανατολική Μακεδονία», Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου «Η Νιγρίτα - Η Βασιλία διαμέσου της Ιστορίας». Νιγρίτα 1993, Νιγρίτα 1995, σ. 145-146, σημ. 36.

10. Το θέμα θεωρείται κωνσταντινουπολίτικος τύπος βλ. σχ. J. La-fontaine-Dosogne, «L'évolution du programme decoratif des églises de 1071 à 1261», *Actes du XVIe Congrès International d'Etudes Byzantines*, I, Αθήνα 1979, σ. 303. Έπίσης Ν. Δρανδάκης, «Από τις τοιχογραφίες του Άγιου Δημητρίου Κροκεών (1286)», *ΔΧΑΕ ΙΒ'* (1984), σ. 214 σημ. 28, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Εικ. 3. Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα. Μελισμός. Συλλειτουργούντες Ιεράρχες.

μενο και μελιζόμενο Χριστό, βρέφος, στο μέσο (εικ. 3). Πάνω από την αψίδα, στο μέσον εικονίζεται η Μεταμόρφωση, πλαισιωμένη από τον Ευαγγελισμό και τον Ασπασμό.

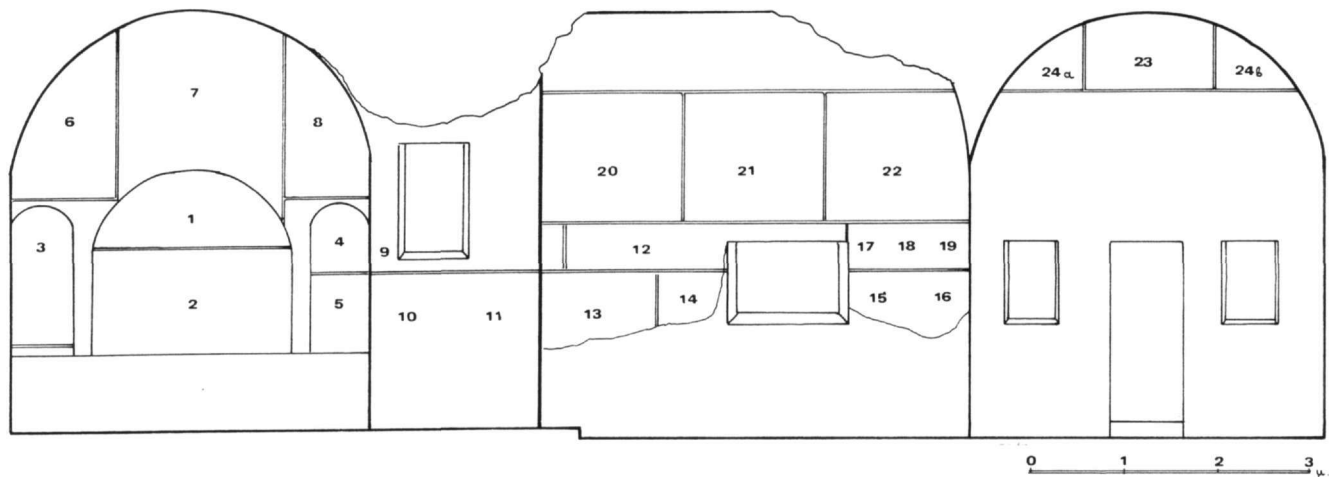
Τις κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού διακοσμούν ο άγιος Στέφανος ο Πρωτομάρτυρας και οι άγιοι Ιγνάτιος ο Θεοφόρος (πάνω ζώνη) (βλ. εικ. 17) και Ελευθέριος (κάτω ζώνη), αντίστοιχα.

Την κάτω ζώνη του νότιου τοίχου του ιερού βήματος διατρέχουν οι άγιοι Σπυρίδων και Βλάσιος, όρθιοι, μετωπικοί, από τη μέση και πάνω (εικ. 6, 7, 8), ενώ το μεγαλύτερο τμήμα της τοιχογράφησης της πάνω ζώνης καταστράφηκε από το άνοιγμα ενός παραθύρου. Με τον τρόπο αυτό διασώθηκε μικρό τμήμα άγνωστης μορφής αγίου σε μετάλλιο.

Στον νότιο τοίχο του παρεκκλησίου εικονίζονται από Α προς Δ στην κάτω ζώνη, ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος,

από τη μέση και πάνω, στραμμένοι προς τον Χριστό ο οποίος μέσα σε σύννεφα τον ευλογεί δεξιά (εικ. 5). Δίπλα παριστάνονται ο απόστολος Πέτρος, στραμμένος προς τ' αριστερά και ο προφήτης Ζαχαρίας με τον άγιο Αντώνιο (βλ. εικ. 5), από τη μέση και πάνω, σε στάση όρθια και μετωπική. Ανάμεσα στον απόστολο Πέτρο και στον προφήτη Ζαχαρία μεσολαβεί παράθυρο που ανοίχθηκε μεταγενέστερα, καταστρέφοντας με τον τρόπο αυτό τις ενδιάμεσες τοιχογραφίες. Πάνω, εικονίζονται σε μετάλλια οι Τρεις Παίδες (Αζαρίας, Ανανίας, Μισσαήλ) (εικ. 9) και οι άγιοι Τρύφων, Κοσμάς και Παντελεήμων (εικ. 10-11). Μεταξύ των μεταλλίων και πάνω στον σκούρο - γαλάζιο κάμπο παρεμβάλλεται κόσμημα, αποτελούμενο από καλυκόμορφο διακοσμητικό θέμα (βλ. εικ. 16).

Την πάνω ζώνη του νότιου τοίχου διακοσμούν η Υπαπαντή (εικ. 13), η Βάπτιση (εικ. 12) και η Έγερση του

1. Θεοτόκος Πλατυτέρα	10. Άγ. Σπυρίδων	18. Άγ. Κοσμάς
2. Μελισμός	11. Άγ. Βλάσιος	19. Άγ. Παντελεήμων
3. Άγ. Στέφανος ο Πρωτομάρτυρας	12. Τρεις Παιδες (Ανανίας, Αζαρίας, Μισαήλ)	20. Υπαπαντή
4. Άγ. Ιγνάτιος ο Θεοφόρος	13. Άγ. Ιωάννης Πρόδρομος με Χριστό	21. Βάπτιση
5. Άγ. Ελευθέριος	14. Απ. Πέτρος	22. Έγερση του Λαζάρου
6. Χαιρετισμός (Ευαγγελισμός)	15. Άγ. Ζαχαρίας	23. Κοίμηση της Θεοτόκου
7. Μεταμόρφωση	16. Άγ. Αντώνιος	24α. Άγ. Ιωάννης ο Δαμασκηνός
8. Ασπασμός	17. Άγ. Τρύφων	24β. Άγ. Κοσμάς ο Μελωδός
9. Αδιάγνωστο θέμα		

Εικ. 4. Ιερά Μονή Τιμίων Προδρόμων Σερών. Προδρομούδι. Ανάπτυγμα τοιχογραφικού διακόσμου.

Λαζάρου (εικ. 14). Στο άνω άκρο του δυτικού τοίχου διακρίνονται ορισμένα τμήματα της Κοίμησης της Θεοτόκου με τους αγίους Ιωάννη Δαμασκηνό και Κοσμά τον Μαΐουμά που περιβάλλουν τη σκηνή.

Η εικονογραφία τόσο των μεμονωμένων μορφών όσο και των ανεξάρτητων σκηνών ακολουθεί τους καθιε-

ρωμένους τύπους της ζωγραφικής του μακεδονικού, αλλά γενικότερα του ελλαδικού και ευρύτερου βορειοελλαδικού και βαλκανικού χώρου, όπως καθιερώθηκε από τους μεσοβυζαντινούς κυρίως χρόνους και επιβλήθηκε στους ύστερους βυζαντινούς¹¹.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα απλώνεται στους κατακόρυφους τοίχους σύμφωνα με τα καθιερωμένα πρότυπα του 14ου αιώνα, σε τρεις ζώνες (εικ. 4). Δεν μας είναι γνωστή όμως ούτε η ακριβής έκταση ούτε η τελική μορφή του, γιατί με το πέρασμα των αιώνων έγιναν

Εικ. 5. Νότιος τοίχος. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος.

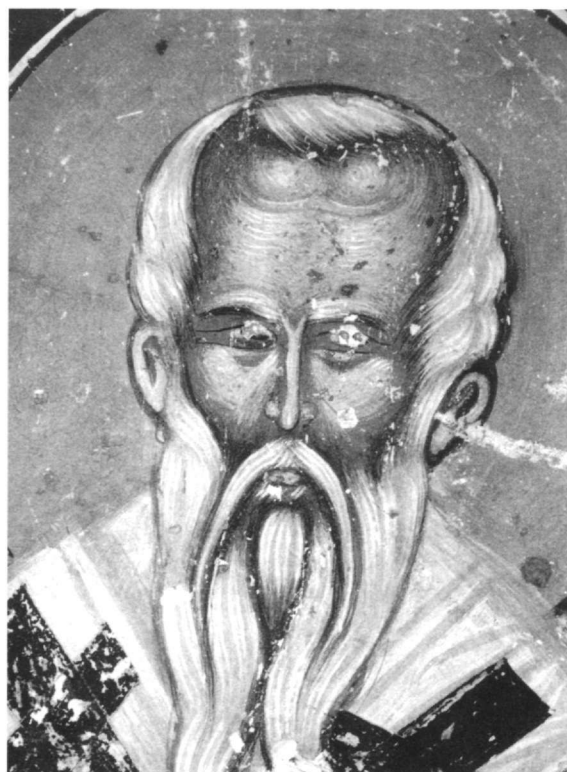
11. Για το θέμα της Υπαπαντής που εδώ ακολουθεί τον Ε' τύπο σύμφωνα με τη διαίρεση του Α. Ξυγγόπουλου, βλ. σχ. Υπαπαντή, *ΕΕΒΣ* 6 (1929), σ. 328-329. D. C. Shorr, «The Iconographic Development of the Presentation in the Temple», *ArtB* 28 (1946), σ. 17-32. K. Wessel, «Darstellung Christ im Tempel», *Reallexikon* I, σ. 1134-1145, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τη Βάπτιση βλ. G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles*, Paris 1916, σ. 170-215. G. Ristow, *Die Taufe Christi*, Recklinghausen 1965 και *LCI* IV, σ. 247-255, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για την Έγερση του Λαζάρου βλ. κυρίως K. Wessel, «Erweckung des Lazarus», *RbK* II, σ. 388-414, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Εικ. 6. Άγιοι Σπυρίδων και Βλάσιος.

Εικ. 7. Άγιος Σπυρίδων, λεπτομέρεια.

Εικ. 8. Άγιος Βλάσιος, λεπτομέρεια.

Εικ. 9. Νότιος τοίχος, Τρεις Παίδες.

πολλές αλλαγές που σχετίζονταν με καταστροφές, αφαιρέσεις και επιζωγραφήσεις της ζωγραφικής επιφάνειας. Σπανιότερα εμφανίζονται στην εικονογραφία οι δύο άγιοι Σπυριδών και Βλάσιος, όπως εδώ, στον νότιο τοίχο του Ιερού Βήματος (εικ. 6, 7, 8).

Παρόμοια απεικόνιση των δύο αυτών αγίων απαντά σε μερικά μνημεία του ελλαδικού χώρου, όπως στην Επισκοπή Κίττας Μάνης (12ος αι.)¹², Άι Στράτιγγο Επάνω Μπουλαριών Μάνης (τέλος 12ου αιώνα)¹³, Άγιο Θεόδωρο Τσόπακα Μάνης (τελευταίο τέταρτο 13ου αιώνα)¹⁴, Άγιο Δημήτριο Μακρυχωρίου Εύβοιας (1302/3)¹⁵, Άγιο Βλάσιο Βέροιας¹⁶ και αλλού. Οι δύο άγιοι εικονίζονται σε φορητή εικόνα της Σχολής του Novgorod, του τέλους του 14ου αιώνα, που βρίσκεται στο Ιστορικό Μουσείο της Μόσχας¹⁷. Ο άγιος Βλάσιος,

πολύ γνωστός και δημοφιλής ανάμεσα στους αγίους που εικονογραφούνται στα έργα της σχολής αυτής, αναφέρεται ως βοσκός στο Μηνολόγιό του¹⁸, ενώ ο Άγιος Σπυριδών, αντίστοιχα, πασίγνωστος στην επικράτεια όλου του βυζαντινού κόσμου, θεωρούνταν προστάτης της γονιμότητας¹⁹.

Το εικονογραφικό θέμα του αγίου Ιωάννη του Προδρομού, φτερωτού ντυμένου μηλωτή και μάτιο και κρατώντας σταυροφόρο ράβδο, με τον Χριστό που τον ευλογεί μέσα στα σύννεφα (εικ. 5) εμφανίζεται στον 13ο αι., σε μνημεία της Σερβίας – όπως στο Arilije²⁰, αλλά και σε εικονογραφημένα χειρόγραφα. Ο τύπος αυτός κυριαρχεί κυρίως στα μεταβυζαντινά χρόνια, από τα οποία υπάρχουν πολλά παραδείγματα σε φορητές εικόνες²¹.

12. Βλ. σχ. Ν. Β. Δρανδάκη, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1995, σ. 180, σημ. 29, 31, εικ. 34 και πίν. 34.

13. Ό.π., σ. 430.

14. Ό.π., σ. 34, εικ. 8.

15. Μ. Εμμανουήλ, *Οί τοιχογραφίες του Άγιου Δημητρίου στο Μακρυχώρι και της Κομήσεως της Θεοτόκου στον Όξύλιθο της Εύβοιας*, Αθήνα 1991, σ. 47, πίν. 6.

16. Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οί ναοί της (11ος-18ος αι.)*, Αθήνα 1994, σ. 175.

17. Βλ. σχ. V. N. Lazarev, *Novgorodian Icon-Painting*, Moscow «Iskustvo» 1981 (στο εξής V. N. Lazarev, *Novgorodian*) πίν. 23.

18. Ό.π., σ. 21. Βλ. επίσης LCI V, σ. 416-419, όπου και η σχετ. βιβλ. και ΘHE 3(1963), σ. 926-928, όπου αναφέρονται ο ιερομάρτυρας Βλάσιος, επίσκοπος της αρμενικής Σεβάστειας και ο Βλάσιος βουκόλος, από την Καισάρεια της Καππαδοκίας. Ο Βλάσιος ως βουκόλος απαντά και στον Άγιο Νικόλαο στην Πλάτσα της Μάνης:

Ν. Μουρίκη, *Οί τοιχογραφίες του Άγιου Νικολάου στην Πλάτσα της Μάνης*, Αθήνα 1975, σ. 31, 52.

19. Βλ. πάλι V.N. Lazarev, *Novgorodian...*, ό.π., σ. 21. Για τη ζωή και τα θαύματα του Αγ. Σπυριδώνος βλ. σχ. Paul Van den Ven, *La legende de Saint Stryidon, évêque de Trimithonte*, Louvain 1953 και LCI VIII, σ. 387-9.

20. G. Millet - A. Frolow, *La Peinture du Moyen Âge en Yougoslavie*, Fasc. II, Paris 1957, Pl. 87.1. Για την εικονογραφία του θέματος βλ. κυρίως: J. Lafontaine - Dosogne, «Une icône d'Angelos et l'iconographie du Saint Jean-Baptiste ailé», *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire*, Bruxelles 1978, σ. 121-144.

21. Βλ. ενδεικτικά L. Ouspensky - Vi. Lossky, *The meaning of icons*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, New York 1982, σ. 106-107 (εικόνα στο Echteld της Ολλανδίας του 1600 περίπου). Γενικά για την εικονογραφία του Αγ. Ιωάννη του Βαπτιστή βλ. σχ. LCI VII, σ. 164-190, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Εικ. 10. Άγιοι Τρόφων, Κοσμάς και Παντελεήμων.

Εικ. 11. Άγιος Κοσμάς, λεπτομέρεια της εικ. 10.

Τεχνοτροπικές παρατηρήσεις Χρώματα - Διακόσμηση

Όσον αφορά τα γενικά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των τοιχογραφιών του παρεκκλησίου μας, αυτά ακολουθούν την αντικλασική παράδοση της ζωγραφικής του 14ου αι. Οι μορφές, τόσο οι μεμονωμένες όσο εκείνες που εντάσσονται στις σύνθετες παραστάσεις, χαρακτηρίζονται κυρίως από την κυριαρχία της γραμμικότητας που τονίζει και δίνει έμφαση στην επικράτηση της ακαμψίας και στεγνότητας (εικ. 5, 6, 7, 8, 11, 15). Στη γενική παρουσία τους υπερτερεί η ραδινότητα καθώς και η προτίμηση του ζωγράφου για μορφές περισσότερο εξαυλωμένες. Έτσι τα πρόσωπα είναι, σε μεγάλο βαθμό, άσαρκα, στεγνά και ξηρά, με φανερή και έντονη την έλλειψη πλαστικότητας (εικ. 7, 8, 15). Τεχνοτροπικά οι μορφές στο μεγαλύτερο μέρος τους είναι πλασμένες με ωχροπράσινο προπλασμό που απλώνεται ομοιόμορφα τόσο στα πρόσωπα όσο και στα υπόλοιπα γυμνά μέρη του σώματος (εικ. 7, 8, 11, 15). Έτσι με τη βοήθεια του πλασίματος αυτού, σκιές σκούρου πράσινου χρώματος περιβάλλουν και παράλληλα τονίζουν τις άκρες του προσώπου, της μύτης, των χειλιών, των ματιών και του πηγουνιού. Τα πρόσωπα στηρίζονται σε ισχυρό με κάπως μεγάλο, στη βάση λαμίο που χαράσσεται με έντονη γραμμική ελλειψοειδούς απόδοσης – κυρίως στις νεανικές μορφές των Τριών Παίδων και στις υπόλοιπες των μεταλλίων του νότιου τοίχου (εικ. 9, 10, 11). Η γραμμική παίζει πρωταρχικό ρόλο στη διατύπωση και ανάδειξη των επί μέρους φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών των μορφών, με τη βοήθεια της οποίας τονίζονται και αναδείχονται τα

Εικ. 12. Νότιος τοίχος. Βάπτιση.

μάτια, τα φρύδια, η μύτη, τα αυτιά και τα χείλη. Μικρές οριζόντιες, καμπύλες ή και τριγωνικές πινελιές που μοιάζουν με μικρά, λευκά φώτα διαγράφονται στα μάγουλα, στο μέτωπο και στον λαιμό, δίνοντας μία αίσθηση ζωντάνιας και εκφραστικότητας στα στατικά και αποστεωμένα πρόσωπα, ιδίως των όρθιων αγίων και ασκητών. Τα μαλλιά και τα γένεια τόσο στα νεώτερα όσο και στα γεροντικά πρόσωπα πλάθονται με τη βοήθεια της γραμμής – όχι, όμως τόσο κυρίαρχης, όσο παρουσιάζεται στα άλλα μέρη – σ' ενδιαμέσους χρωματισμούς είτε ίσια είτε σε σχηματισμό βοστρύχων. Η πτυχολογία αναπτύσσεται και απλώνεται πάνω στο σώμα σε γεωμετρικά,

επίπεδα, μερικές φορές, σχήματα που ορίζονται από έντονες, γραμμικά σκιασμένες πτυχές, σκληρές και δύσκαμπτες (εικ. 5, 6, 9, 10, 17). Με τον τρόπο αυτό είναι αδύνατη η παρουσία και ανάδειξη του σωματικού όγκου όλων γενικά των μορφών που ζωγραφίζονται με περισσότερο γεωμετρική απόδοση.

Το τοπίο στην απεικόνιση της Υπαπαντής (εικ. 13), της Βάπτισης (εικ. 12) και της Έγερσης του Λαζάρου (εικ. 14), στον νότιο τοίχο, παριστάνεται αρκετά φυσιοκρατικά ακολουθώντας κυρίως τους κανόνες που επικράτησαν στην υστεροβυζαντινή φάση της ζωγραφικής και ειδικότερα στον 13ο και 14ο αιώνα²². Τα χρώματα που

22. Για τα χαρακτηριστικά της τέχνης του 14ου αι. βλ. σχ. κυρίως Μ. Chatzidakis, «Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle»,

Actes du XIVe Congrès Int. d'Et. Byz., Bucarest 6-12 Septembre 1971 (Bucarest 1974), I (στο εξής Μ. Chatzidakis, «Classicisme et

Εικ. 13. Νότιος τοίχος. Υπαπαντή.

κυριαρχούν στον τοιχογραφικό διάκοσμο του Προδρομουδίου είναι κυρίως η ώχρα ανοικτή και σκούρα, το πράσινο, το κόκκινο στις διάφορες αποχρώσεις του (κιννάβαρι, πορφυρό, ροζ), το μαύρο, το καφέ και το γαλαζοπράσινο.

tendances ...») σ. 183-186 (για την αντικλασική παράδοση της ζωγραφικής του 14ου αι.) και το άρθρο της D. Mouriki, «Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the

Τα διακοσμητικά θέματα (εικ. 9, 10, 16) που αναπτύσσονται στη μεσαία ζώνη του νότιου τοίχου του παρεκκλησίου, μεταξύ των μεταλλίων των αγίων και στους κατακόρυφους τοίχους του ιερού βήματος, ανάμεσα στην αψίδα της πρόθεσης και του διακονικού, αποτελούνται από

Fourteenth Century», *L'Art Byzantin au début du XIVe siècle, Symposium de Gračanica, 1973*, Beograd 1978, σ. 55-83, εικ. 1-53.

Εικ. 14. Νότιος τοίχος. Έγερση του Λαζάρου.

καλυκόμερους βλαστούς (εικ. 16) και κληματίδα, αντίστοιχα. Τα θέματα αυτά έχουν μεγάλη και συνεχή παρουσία, με παράλληλη εξέλιξη, τόσο στη μνημειακή

ζωγραφική όσο και στα εικονογραφικά χειρόγραφα, από τα παλαιολόγια (13ος και 14ος αι.) έως και τα όψιμα μεταβυζαντινά χρόνια (18ος αι.)²³.

23. Για τα διακοσμητικά θέματα στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη βλ. γενικά Z. Janc, *Ornamenti i freska iz Srbije i Makedonije od XII do sredine XV veka, Izložba septembar - oktobar 1961*, Muzej Primehene umetnosti, Beograd 1961, αγγλ. περὶλ. σ. 30-40, με πλούσια σειριά

σχεδίων. Βλ. επίσης C. Lepage, «L'ornementation végétale fantastique et le pseudoréalisme dans la peinture byzantine», *CahArch* 19 (1969), σ. 191 κε. όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Χρονολόγηση και ένταξη των τοιχογραφιών

Ο Α. Ξυγγόπουλος που δημοσίευσε τις τοιχογραφίες του καθολικού της Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών, σε ειδικό κεφάλαιο για τις τοιχογραφίες του Προδρομουδίου, τις χρονολογεί, κατά πάσα πιθανότητα, το 1535 λαμβάνοντας υπόψη την επιγραφή που υπήρχε πάνω από την πόρτα και στην οποία υπήρχε αναφορά στον χορηγό Θωμά Κάλκο²⁴.

Οι Ι. Djordjević και Ευάγγ. Κυριακούδης στη δημοσίευση των τοιχογραφιών του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου της ίδιας μονής πιστεύουν πως μερικές μορφές του παρεκκλησίου μας έγιναν από την ίδια ομάδα των ζωγράφων που τοιχογράφησαν το παρεκκλήσιο του Αγ. Νικολάου και τον εξωνάρθηκα (ενάτη) του Καθολικού και χρονολογούν αυτές μεταξύ των ετών 1358-1364 ή λίγο αργότερα²⁵. Οι παραπάνω μελετητές έχουν τη γνώμη ότι η τοιχογράφηση του Προδρομουδίου έγινε από ένα μέλος του ίδιου εργαστηρίου²⁶. Οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών οδηγούν στη διατύπωση και παράθεση περισσότερο σαφών και πειστικών συμπερασμάτων.

Με οδηγό μας την εξέταση αυτή, μπορούμε να καταλήξουμε στις ακόλουθες σκέψεις και διαπιστώσεις: Τοιχογραφίες που ανήκουν στην πρώτη χρονολογικά φάση της τοιχογραφικής διακόσμησης του παρεκκλησίου μας διατάσσονται στην κάτω και μεσαία ζώνη του νότιου τοίχου, τόσο στο ιερό βήμα όσο και στον υπόλοιπο χώρο (εικ. 4). Τα κάτω και ορισμένα άλλα τμήματα των σκηνών της πάνω ζώνης του νότιου τοίχου ανήκουν, χωρίς αμφιβολία, στην πρώτη τοιχογραφική φάση, όπως επίσης οι άγιοι Ιγνάτιος (εικ. 17) και Ελευθέριος της κόγχης του διακονικού και ο Μελισμός της κεντρικής αφίδας του ιερού βήματος (εικ. 2).

Η Παναγία της κεντρικής κόγχης (εικ. 2) και οι παραστάσεις της πρόθεσης εντάσσονται στην ανανέωση του ζωγραφικού διακόσμου του 1535, όπως πιθανότατα οι σκηνές της Μεταμόρφωσης, του Ευαγγελισμού και του Ασπασμού (εικ. 4) πάνω από την κόγχη, παρά την παρουσία εκτεταμένων, μεταγενέστερων επιζωγραφήσεων.

Σε νεώτερη εποχή ανήκουν επίσης τα τμήματα που σώζονται από την Κοίμηση της Θεοτόκου στην από-

Εικ. 15. Προφήτης Ζαχαρίας.

ληξη του δυτικού τοίχου του Προδρομουδίου, ο οποίος ανακατασκευάστηκε στα νεώτερα χρόνια, άγνωστο όμως πότε.

Οι τοιχογραφίες της ενάτης του καθολικού της Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών παρουσιάζουν στενές τεχνοτροπικές σχέσεις και συγγένειες με αυτές που εξετάζουμε. Ενδεικτικά παραθέτουμε ορισμένες μορφές,

24. Α. Ξυγγόπουλος, *Αί τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Προδρόμου παρὰ τὰς Σέρρας*, Θεσσαλονίκη 1973 (στο εξής Α. Ξυγγόπουλος, *Αί τοιχογραφίαι*), σ. 77-78 πίν. 71, 72.

25. Ι. Djordjević- Ε. Kyriakoudis, «The Frescoes in the Chapel of St.

Nicholas at the Monastery of St. John Prodromos near Serres», *Cyriolomethodianum*, VII (1983), (στο εξής Ι. Djordjević- Ε. Kyriakoudis, «The Frescoes ...») σ. 196.

26. Ο.π., σ. 167.

Εικ. 16. Καλνκόμορφο κόσμημα.

Εικ. 17. Άγιος Ιγνάτιος ο Θεοφόρος.

όπως του αγίου Μακαρίου του Ρωμαίου²⁷, του αγίου Ελεσβαάν²⁸, του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου²⁹ και μίας μορφής αποστόλου από τη διδασκαλία του Χριστού στους μαθητές μετά τον Νιπήρα³⁰, αλλά και άλλες είτε μεμονωμένες μορφές είτε ενταγμένες σε διάφορες σκηνές³¹.

Οι τοιχογραφίες αυτές που έχουν κατά καιρούς χρονολογηθεί διαφορετικά από τους μελετητές της Μονής

Προδρόμου (Α. Ευγγόπουλος πριν από τη σερβοκρατία³²–1345–, Η. Hallensleben³³–V. Djurić³⁴, μεταξύ 1344–1345 και Subotić–Κίσσας³⁵–Κυριακούδης³⁶ στα 1358–1364), πρέπει πρώτα να συντηρηθούν, ούτως ώστε να γίνει δυνατή η ακριβής χρονολόγηση και ένταξή τους σέ κάποιο τεχνοτροπικό ρεύμα της εποχής. Προς το παρόν, πιθανότερη διαγράφεται η χρονολόγηση στο δεύτερο μισό του 14ου αι. και πιο πολύ στην πρώτη δεκαετία του.

27. Α. Ευγγόπουλος, *Αί τοιχογραφίαί...*, πίν. 9.

28. Ό.π. πίν. 11.

29. Ό.π. πίν. 17.

30. Ό.π. πίν. 18, 20.

31. Βλ. ενδεικτικά ό.π. πίν. 10, 16, 40, 41.

32. Ό.π., σ. 13, 58.

33. Η. Hallensleben, «Das Katholikon»..., 171.

34. V. J. Djurić, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, Hirmer Verlag, München 1976, σ.112.

35. G. Subotić - S. Kissas, «Nadgrobní natpis sestře despota Jovana Uglese na Menikjskoj Gori», *ZRVI XVI* (1976), σ. 171, βλ. και γαλ. περ., *L'épitaphe de la soeur du despote Jean Ugleša au Mont Ménécée*, (στο εξής G. Subotić - S. Kissas, «Nadgrobní...») σ. 181.

36. Ev. N. Kyriakoudis, «La peinture murale de Kastoria pendant la deuxième moitié du XIVème siècle et ses relations avec l'art de Salonique et des pays balkaniques limitrophes», *Recueil des rapports du IVe Colloque Serbo-grec, Belgrade 1985, Belgrade 1987*, σ. 36.

Παρόμοια στενή από τεχνοτροπική άποψη εμφανίζεται η σχέση ανάμεσα σε μορφές του Προδρομουδίου και του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου της ίδιας μονής. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά παραδείγματα, όπως τις μορφές του προφήτη Ζαχαρία³⁷, του αγίου Νικολάου³⁸ και ενός ιεράρχη από την Κοίμηση της Θεοτόκου³⁹.

Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου αυτού που έχουν επιζωγραφιστεί δύο φορές, χρονολογούνται από τους Djordjević, Κυριακούδη και Κίσα το 1358-1364⁴⁰. Οι παραπάνω υποστηρίζουν την άποψη που διατύπωσε πρώτα ο Σέρβος ακαδημαϊκός V. Djurić⁴¹ ότι ο ίδιος ζωγράφος εργάστηκε τόσο στο Προδρομουδί όσο και στο παρεκκλήσιο του Αγ. Νικολάου και στην ενάτη του καθολικού της Μονής Προδρόμου Σερρών. Τα σχετικά παραδείγματα δείχνουν καθαρά ότι ο ζωγράφος του παρεκκλησίου μας χαρακτηρίζεται περισσότερο από μια προσπάθεια κυριαρχίας της γραμμής, επιμονής στο πλάσιμο και ανάδειξης των επιμέρους χαρακτηριστικών, κυρίως των όρθιων μορφών, στα οποία πρωταρχικό ρόλο παίζει αυτή.

Η γραμμικότητα και η τάση επικράτησης στεγνότητας και ξηρότητας στη συνολική απόδοση των μορφών, μας οδηγεί στην τοιχογραφική διακόσμηση του παρεκκλησίου των Αρχαγγέλων της μονής Χελανδαρίου Αγ. Όρους, την οποία ο Djurić χρονολογεί στην έβδομη δεκαετία του 14ου αιώνα⁴². Έτσι γίνεται δυνατή η εξακρίβωση της μεγάλης τεχνοτροπικής ομοιότητας ανάμεσα στις μορφές του προφήτη Ζαχαρία (εικ. 15), του αγίου Σπυριδώνα (εικ. 16, 7) και του αγίου Βλασίου (εικ. 6, 8), κυρίως, του Προδρομουδίου, με τον προφήτη Μιχαία και τον Αβραάμ από την ομώνυμη Φιλοξενία⁴³. Ο Σέρβος μελετητής πιστεύει ότι οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου των Αρχαγγέλων είναι πιθανότατα έργο

του ίδιου ζωγράφου που πήρε μέρος στην τοιχογράφηση τόσο του Προδρομουδίου όσο και του Αγίου Νικολάου⁴⁴.

Συμπεράσματα

Μετά τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, έχουμε τη δυνατότητα της αναχρονολόγησης, με μεγάλη ασφάλεια, των τοιχογραφιών του παρεκκλησίου του Γενεθλίου του Προδρόμου της Μονής Προδρόμου Σερρών, εντάσσοντάς τες πλέον στον 14ο αιώνα και περισσότερο κοντά στη δεκαετία 1360-1370. Η στενότερη σχέση τους με τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου των Αρχαγγέλων της Μονής Χελανδαρίου Αγίου Όρους επιβεβαιώνουν την άποψη της παρουσίας του ίδιου εργαστηρίου στην τοιχογράφηση των δύο μνημείων⁴⁵. Ασφαλώς πρόκειται για τη λογική συνέχεια και εξέλιξη της ζωγραφικής της ενάτης του καθολικού και του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου της ίδιας μονής. Ο ζωγράφος είναι πιθανότατα ο ίδιος που τοιχογράφησε τόσο το χελανδαρινό παρεκκλήσιο όσο και το Προδρομουδί. Είναι σαφώς επηρεασμένος από τις τεχνοτροπικές τάσεις της ζωγραφικής των αρχών του 14ου αιώνα⁴⁶ ενστερνίζεται όμως τα ρεύματα και τις τάσεις που χαρακτηρίζουν το δεύτερο μισό του⁴⁷.

Καταλήγοντας, θα θέλαμε να τονίσουμε την παρουσία ενός νέου τοιχογραφικού συνόλου του τρίτου τετάρτου του 14ου αιώνα, το οποίο εντάσσεται στο μοναστηριακό συγκρότημα της Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών και στον πλούσιο τοιχογραφημένο διάκοσμό του που συμπληρώνει και πλουτίζει τη συνολική μας γνώση και τη γενικότερη εποπτεία της ζωγραφικής του βορειοελλαδικού και ευρύτερου βαλκανικού χώρου.

Ιούνιος 1995

Ο ίδιος τελευταία τόνισε τη μεγάλη σχέση που υπάρχει μεταξύ των τοιχογραφιών της ενάτης του καθολικού και εκείνων του Προδρομουδίου: Ε. Ν. Κυριακούδης, «Η τέχνη στη Μονή Προδρόμου Σερρών κατά την περίοδο της Σερβοκρατίας, στον 14ο αιώνα», *Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου, Χριστιανική Μακεδονία – Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών, Ιερά Μητρόπολις Σερρών και Νιγρίτης*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 278-9.

37. I. Djordjević - E. Kyriakoudis, «The Frescoes...», pl. 12b.

38. Ό.π. pl. 12a.

39. Ό.π. pl. 8a.

40. Ό.π., σ. 187, 196 και G. Subotić-S. Kissas, «Nadgrobnici...», σ. 171, σημ. 40.

41. V. J. Djurić, ό.π., σ. 112-113 και επίσης, D. Bogdanović - V. J. Djurić - D. Medaković, *Chilandar*, Beograd 1978, σ. 106.

42. V. J. Djurić, ό.π., σ. 112.

43. Ό.π. εικ. 117.

44. Ό.π. εικ. 118.

45. D. Bogdanović - V. J. Djurić - D. Medaković, *Chilandar ...*, ό.π., σ. 106.

46. Για τις τάσεις και την τεχνοτροπία του 14ου αι. βλ. γενικά S. Radojčić, «Die Entstehung der Malerei der Palaeologischen Renaissance» *JÖB* 7 (1958), σ. 105 κε. και D. Mouriki, «Stylistic Trends...», σ. 55-83.

47. Βλ. κυρίως M. Chatzidakis, «Classicisme et tendances...», ό.π., σ. 183-186.

Angeliki Strati

THE WALL-PAINTINGS IN THE CHAPEL OF THE BIRTH OF ST JOHN
THE BAPTIST IN THE HOLY MONASTERY OF THE PRODRAMOS
AT SERRES

The chapel of the Birth of Saint John the Baptist, also known as 'Prodrumoudi' (diminutive of Precursor), lies behind the sanctuary apse of the katholikon of the Holy Monastery of the Timios Prodrimos at Serres. According to tradition and the texts, it is the earliest church founded by the donor Ioannikios. The single-aisle chapel preserves part of its mural decoration in the sanctuary and on the south wall, as well as scant remnants on the west wall. The iconographic programme follows that established in the final centuries of Byzantine painting.

Recent conservation works have contributed significantly to reassessing both the date of the wall-paintings and their stylistic attribution. Those in the lower and the upper zone of the sanctuary and the south wall date from the second half of the 14th century and most probably to the decade 1360-1370. The lower sections of Christ's Presentation in the Temple, the Baptism and the Raising of Lazarus also belong to this phase, while the upper

sections of these representations were overpainted at some later date. The Virgin Blachernitissa, Saint Stephen and certain parts of the Annunciation, the Transfiguration and the Embrace can be confidently assigned to the wall-paintings executed in 1535.

Stylistic affinities are noted with wall-paintings in the Enate Monastery, both in the katholikon and the chapel of Saint Nicholas, which are dated to the second half of the 14th century. However the even closer relationship with the wall-paintings in the chapel of the Archangels in the Chelandari Monastery on Mount Athos confirms the view that the same painter or the same workshop was involved in decorating the two monuments. The appearance of a new wall-painting ensemble of the third quarter of the 14th century, included in the monastic complex of the Holy Monastery of the Timios Prodrimos at Serres, enriches our knowledge and overview of ecclesiastical painting in Northern Greece and the Balkans generally.